

A TÁRSADALOMELMÉLET ÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK KOGNITIVITÁSÁNAK VÉDELMEBEN

Pokol Béla

(egyetemi tanár, Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi kar Politikatudományi Intézete)

A Politikatudományi Szemle 2010/1. számában megjelent cikkében Balogh István egy rawlsi mutációra kifutó saját vázlat ismertetése előtt a társadalomelméletek fejlődésének egy olyan képét adja, melyet nem lehet kritika nélkül hagyni. Leírásában az elmúlt évszázadokban három radikális változás jellemezte a társadalomelméleteket, az első a filozófiai társadalomelméletek kora volt (Kanttal fémjelezve), majd a gazdasági társadalomelméleteké (Marx), majd a szociológiai társadalomelméletek következtek (Weber és Parsons), és az utóbbi éveken ennek leváltását látja a szerző a politikai társadalomelméletek létrejöttével, amihez ugyan az előbbiekkal szemben nem jelez kiemelten és deklaratívan senkit, de mivel teljesen Rawlsra építi saját, ezt példázó vázlatát és egyedülként őt emeli ilyen stílusban rendszeralkotónak (lásd 85. o.), nyugodtan tekinthető Rawls e korszak fő képviselőjének.

Csak két alapvető szempontból szeretnék kritikával élni a tanulmánnyal szemben, noha kisebbeket akár oldalanként is meg lehetne fogalmazni, pl. a 80-81. oldalon a gazdasági és szociológiai társadalomelméletekre: „a jelenlegi egymással rivalizáló és széttagolt (átfogó társadalomelméletté immár nem összekapcsolható) gazdasági és szociológiai elméletek – már amennyiben egyáltalán léteznek” (80. o.) (!) Most akkor melyik az igaz: nem is léteznek vagy csak széttagoltak és rivalizálók? Vagy: „Ebből a szempontból a szociológiai társadalomelmélet irányzatokká szakadása nem, egyéb mint ennek a végkifejtetnek a megnyilvánulása” (81. o.). Aki egy kicsit is otthon van a szociológiai elméletek elmúlt bő száz évének történetében az tudja, hogy ezek mindig is irányzatokban léteztek, és egyáltalán: minden tudományágban csak irányzatokban létezhetnek a cáfolásig érvényes tudományos állítások egyes rendszerei. De ugyanígy egyszerű kritikai feladat lehetne az „igazság története” eszmefuttatás felett a 85. oldalon, melyben az „ember igazsága a természettel szemben”, majd a „közösség igazsága az egyénnel szemben”, végül az „auto-

nóm egyének egymással szembeni igazsága” jön, és a kritikus kérdezheti, hogy az igazság milyen fogalmát használta itt a szerző, amikor a „hatalom” vagy „uralom”, esetleg néha a „jog” szó behelyettesítésével válik csak értelmessé a mondanivaló. (Tessék kipróbálni!). De ezekért nem lenne érdemes tollat ragadni, inkább azért, mert a szerző egyrészt letakarja az igazi nagy vízváltásokat a társadalmelemzés elmúlt kétszáz évének változásaiban – és ezzel pl. a mai teljes politikai filozófia jellegének megítélésében félrefut – másrészt a gazdasági és szociológiai társadalomelméletek külön fázisként rögzítésével eltorzítja az ide sorolt elméletek jellegét. Nézzük tehát e két problémát.

1) A KOGNITIVITÁS ÉS NORMATIVITÁS ELLENTÉTÉNEK ELTÜNTETÉSE

Általánosságban a bevett tudománytörténeti tézis szerint az 1800-as évek elejéig a néhány kivételtől eltekintve fő szabályként normatív társadalmelemzési nézőpont létezett (a „helyes politika”, a „helyes és ésszerű állam és jog”, a „helyes” közösségi működés keresése stb.) és ekkor, főként August Comte nyomán jött létre a kognitívista, tényszerűségekre és okozati összefüggésekre figyelés a társadalmi történések elemzéseiben. (Voegelin e fordulatot elemző – és kárhozható! – írása szerint Comte előtt a Descartes-tal és Pascallal beindult absztrakt-rendszerező fordulat után D’Alambert enciklopédia-gondolata és Condorcet nézetei voltak ebben Comte előzményei, lásd Voegelin 1975: 66–70.). Ez volt a nagy fordulat, és az 1800-as évektől – a normatív szemléletet háttérbe szorítva – szétterjedően ez a kognitív ténykutatás és ezekből a kauzális összefüggések és a fogalmak feltárása hozta létre a társadalomtudományokat. Párhuzamosan pedig az itt megszüntetett normatív szemléletmód a plurális értékrendszerek szerint tagolódva versengő társadalmi ideológiákban reprodukálódott, és az egymással ütköző szellemi és politikai pluralizmusban szerveződnek azóta is. Ám épp az elmúlt évtizedekben Amerikából kiindulva, és a nyugat-európai morálfilozófiai körök egy része által átvéve – a társadalomtudományosított társadalmi elemzések helyére – ismét látható, hogy a politikai filozófia, jogfilozófia, gazdaságfilozófia, államfilozófia stb. név alatt eddig visszaszorult akadémiai-egyetemi stábok egyes képviselői ismét a teljes szektorok eddigi társadalomtudományosított elemzéseinek vissza-normativizálására törekuszenek. Pl. Voegelinnek a politikai elemzések „társadalomtudománytalanításának” törekvését – melyet a modernség gnoszticizmusának kártékony hatásával indokol – G. Fodor Gábor emelte ki az utóbbi időben, de Bódig Mátyás vagy Gyórfi Tamás a teljes jogtudomány politikai filozófiai (=morálfilozófiai) átformálását sürgetik írásaikban (lásd G. Fodortól különösen 2006: 96–97., illetve 2007: 603–607.; Bódig 2004; Gyórfi 2007).

Nos, tehát Balogh István periodizációjával letakarja ezt az alapvető változást, és ezzel éppúgy elvétí a modern, empirikus alapokra átállt társadalom-

tudományok és társadalomelméletek elemzéseinek eltérését a korábbi filozófiai jellegű társadalomelemzésektől, mint ahogy a mostani időkben mozgolódó politikai filozófiai jellegű írások természetét is. És hogy ne a saját, politikai filozófiával szemben szkeptikusabb beállítódásom álljon itt, nézzük a politikai filozófia elkötelezett hívének, Lánczi Andrásnak a sorait arra, hogy mennyire nem lehet elméletnek tekinteni a politikai filozófiákat: „A politikai filozófiát (...) téves politikaelméletnek nevezni, hiszen az »elmélet«, a teória mai jelentése meghatározott kritériummal bír, melyeket a politikai filozófia nem tud és nem is akar teljesíteni, amely az egyes esetek alapján – induktív módon – kíván általánosításokhoz eljutni” (Lánczi 2007: 5.). Nem kerüli meg Lánczi – szemben Baloghgal – a politikai filozófiák normatív jellegét, és ezzel bizonyos fokig az ideológiákkal egy táborba kerülését sem: „Nehezebb kérdés a politikai filozófia és az ideológia viszonya (...) van egy jellegzetesség, ami miatt mindkettő közötti hasonlóság kimondható: mind a politikai filozófia, mind az ideológia a meglévővel, a „van”-nal szemben fogalmazza meg a racionálisan elfogadható legjobb, vagy utópikus rendet. Mindkét gondolkodási forma a „legyen”-nel van elfoglalva” (Lánczi 2007: 6.). Egy némileg kritikusabb értékelés a politikai filozófia egészével szemben Pogonyi Szabolcstól olvasható, de előtte ennek normativista jellegéről nézzük őt: „A politikai filozófia mellőzésének elsődleges oka az volt, hogy a politikai filozófia – mint minden etika – normatív kijelentéseket tesz” (Pogonyi 2007: 6.). Ezután – szemben Leo Strauss-szal, Voegelinnel, és a hazaiakat illetően Lánczival és G. Fodorral – Quentin Skinnert idézve állítja, hogy nem lehet a társadalomelemzések kognitív fordulata előtti politikai filozófiák alapján ma a politikai és társadalmi rend kérdéseit érdemlegesen tárgyalni, mert vagy megmarad az elemzés az eredeti történeti kontextusban, és akkor ez nem vonatkoztatható a mai teljesen eltérő állapotokra, vagy áthozzák a mi korunkra a sok száz évvel ezelőtti állapotokra leírt sorokat, ám ekkor nem lehet hitelesnek tekinteni ezeket (i. m.: 11. o.).

Megítélésem szerint a társadalomtudományoknak az 1800-as évek elejétől végbement kognitív-empirikus alapokra helyezkedett fordulatát nem csak nem érdemes, de nem is lehet „visszacsinálni” (a társadalomelemzések „társadalomtudománytalanítása”). Egyrészt látni kell, hogy a valóban naív ténypozitivizmust (amit Comte – de még Durkheim is 1900 körül – a természettudományos módra úzótt szociológiával elgondolt) már felváltva, Dilthey, majd Husserl, Scheler és Alfred Schütz nyomán mára már a társadalmi tények „tudásszociológiai puhaságának” (értelmi-fogalmi megformáltságának) szem előtt tartásával fogalmazzák meg tételeiket az igazán hatásos társadalomelméletek. (Husserlre támaszkodva tehát nem vethető el a kognitív beállítódás a normatív szemléletre visszatérés alátámasztására, mint ahogy a kritizált szerző teszi ebben az írásában, lásd Balogh 2010:70-71.) A politikai értékek és normatív eszmék kiiktatása a tudományos társadalomelemzésből azonban nem azt jelenti, hogy a tudós akár maga is a semleges nyert kutatásainak eredménye alapján ne

kísérhelhetne meg a számára szimpatikus politikai tábor és társadalmi csoportja részére egy politikai ideológiát megformálni, melynek segítségével ők megkísérelnék a kormányhatalom megragadását és a társadalom ennek megfelelő irányokba alakítását. Ebben a fázisban azonban az elmélete már harc ideológia lesz, és ellenfelei nem a semleges igazság médiumában fogják azt vitatni, hanem elfogultan, mint az ellenfél politikai táborát segítő eszközt. És az ideológiává vált elmélet védői sem elfogulatlanul védik majd érvekkel, hanem a politikai harc körülményei közötti elfogultsággal és szelektív (elsősorban a tömeghatást és nem az igazságot szem előtt tartó) érvekkel.

Ezt a különartást fenyegetné, ha kritika nélkül hagynánk Balogh István társadalomelméleti „periodizációját”, és nem tennénk szóvá, hogy észrevétlenül eltünteteti a kognitív és normatív fordulat fontosságát a társadalomelemzések történetéből. Elővigyázatosságból hadd jelezzem még – mivel egy magánjellegű levelem szakmai kritikájára úgy válaszolt, hogy a jelzett kognitív fordulatot ő egy „lapos igazságnak” tartja csak, és ezért nem is reagált válaszában erre –, hogy ő nem egyszerűen kihagyta ezt írásából, hanem az ellenkező állításával implicite tagadta, hogy volt ilyen. Válasza csak az lehetett volna írásához ragaszkodva, hogy „lapos hamisság”, amit állítok, de csak utalok ismét Voegelin, G. Fodor, Láncki, Pogonyi idézeteire, hogy ennek fontosságát lássuk, még ha ezt ők – Pogonyi (és részben Láncki) kivételével – el is ítélik.

2) A GAZDASÁGI ÉS SZOCIOLÓGIAI TÁRSADALOMELMÉLETEK KÜLÖNVÁLASZTÁSA ELLEN

A fő gond az előbbi, az igazi, nagy fordulatok letakarása, és az csak kisebb gond, hogy a gazdasági, szociológiai és most a politikai társadalomelméletek egymásutániségének megkonstruálásából a középső kettő eleve egynek vehető. De nem mehetünk el emellett sem.

Marx és a mai marxi elméleti irányzatok csak azt mondják, hogy a társadalom többi szektorának első meghatározói a gazdasági-termelési összefüggések, de ők is az egész társadalmat magyarázzák, mint a többi szociológiai elmélet, csak jó néhány ezek közül nem a gazdaság középponti szerepéből indul ki. De mindegyik valódi átfogó szociológiai elmélet az egész társadalomra. A gazdaság elsőrendű meghatározóként való beállítása mellett a marxi elmélet lényege a társadalom nagy osztályainak és rétegeinek magyarázata, illetve az, hogy a kultúra és minden más a gazdaság által meghatározott. De az eredeti marxi, termelőerők központú gazdaságfelfogás már Rudolf Hilferdingnél módosult 1909-es könyvében, és a pénztőke válik a társadalom meghatározójává és az uralmi viszonyok alapjává. Ez pedig az eredeti marxi elmélet, termeléssel azonosított gazdaságfelfogás és ennek társadalomellenőrző

szerepének közelítését teszi lehetővé a ma is bevett szociológiaelméletekhez, pl. a luhmanni társadalmi alrendszer koncepcióhoz (lásd Pokol 2003; 2004).

Másik oldalról az 1900-as évektől induló szociológiaelméletek is hangsúlyozzák a gazdaság és a pénz ösztársadalmi szerepét, pl Durkheim „A társadalmi munkamegosztás” c. művét, vagy Weber „Gazdaság és társadalom” c. művét, de ugyanígy Bourdieu differenciált tőkeelméletét is említeni lehetne erre. Csak a gazdaság meghatározó erejének fokát és mikéntjét illetően vannak eltérések a marxi elmélet és az ezen kívüli szociológiaelméletek között, de ebből nem lehet a Balogh István által leírt kettéosztást közöttük megtenni. Így azonban marad az antik és a újkori filozófiai társadalomelemzések normatív korszaka, majd 1800-as évektől a szociológiai társadalomelméletek szakasza, és a politikai filozófia néhány képviselője által sürgetett mostani törekvések a visszanormativizálásra, „társadalomtudománytalanításra”.

A szociológiaelméletektől elkülönült gazdasági társadalomelmélet azért is vetődhetett fel a vitatott dolgozatban, mert a szociológiaelméleteket leszűkíti a szerző. A 76. oldalon írja, hogy a cselekvésemélet és a rendszerelmélet problémakörei jelentik a szociológiaelmélet két fő témáját, és a Weber, Parsons-, majd a Luhmann, Habermas-vonalat jelzi erre, végül Habermasnak és Luhmann-nak a cselekvéseméleti, illetve a rendszerelméleti hangsúlykülönbségének szembenállásával a szociológiaelmélet paradigmájának „szétesését” konstatálja. Ez a kép egy végletesen leszűkített szociológiaelméleti tablót jelent, hisz így eltűnik például Pierre Bourdieu ezektől teljesen eltérő szociológiaelmélete, vagy Michel Foucault, Raymond Boudon elmélete, de ugyanígy a racionális választás elméletei és a társadalomelméleti szintű neomarxi elméletek. A szűkítés révén és a szociológiaelméleteknek e szűk tablóját szem előtt tartva látja aztán Balogh István a marxi elméleteket egy elkülönített gazdasági társadalomelméleti rubrikába befoghatónak.

EPILOGUS

Ha már vitába keveredtem a társadalomelemzések normatív vagy kognitív módjának előnyben részesítése kapcsán, hadd jelezzem azt a sejtésemet, hogy a normativitás nemcsak a társadalomelemzésekből szorul vissza a XX. század elejétől kezdve felgyorsulóan a komplex társadalom követelményei miatt – a társadalomtudományokat létrehozva és a közélet kérdéseinek megválaszolására egy önálló ideológiai szférát (a pluralista kormányzati mechanizmusokhoz és a leváltható államhatalom konstrukciójához kapcsoltan) kibontva –, hanem ezek az eredetileg tiszta értékelő és normatív szférákat is *felelészben a kognitivitás uralma alá helyezik*. Például a jog és a jogszolgáltatás, illetve az elméleti elemzése a jurisprudentia eredetileg a normativitás tiszta területe volt – egészen a római korig visszanyúlóan –, ám az 1900-as évek elején a komp-

lexé vált jog működésének napi gondjai miatt létrejött a rendszeres jogi ténygyűjtéseken alapuló jogszociológia, majd az elmúlt száz évben lassanként a teljes jogtudomány (benne a jogelmélet, jogtörténet, magánjog, közjog, büntetőjog) „szociologizálódott”, és mára már igazán hatásos csak az a jogtudományi kutatás és monográfia lehet, amely szisztematikus ténygyűjtésen alapulva vonja le *mindig utólag* a normatív következtetéseit is. Ez már Rudolph von Jhering 1873-as „Der Zweck im Recht” c. nagy művével elkezdődött, és ma ennek leghatásosabb példájaként az amerikai Richard Posner elméletképzése említhető (lásd Jhering említett művének második kiadását 1893; és Posner 1990). De ugyanígy az etika, a morálfilozófia területén is ez látható, mely a par excellence normativitás területe volt mindig is, de az 1900-as évektől először Georg Simmel által utat törve, tudatosan szakítva a normativitással *moráلتudományi* irányzat jött létre, majd a morálszociológia tág területe Piaget majd Kohlberg neve által fémjelezve véglegesen leértékelte a tisztán csak normatív etikákat. Az utóbbi évtizedekben a hatásos morálemelés már csak *morálemelés* és nem *morálfilozófia* lehet, még ha megszokásból és az elnevezés elterjedtségére tekintettel az utóbbit viselik is néha magukon. Pl. Rawls híres igazságosság-elméleti munkájában állandóan súlyt helyez arra, hogy csak az empirikus adatokkal való megegyezés adhat autentikus elméleti leírást, vagy Habermas a morálemelési műveiben hosszan vesződött az 1980-as években azzal, hogy Kohlberg empirikus morálszociológiai adataival támassza meg morálemelését (lásd Rawls, 1997; Habermas, 1983; 1991;1992).

Viszonylag új jelenség, hogy a legfelső szintű bíraskodás ítéletei – ahol a kis számú döntési teher és a bírónak rendelkezésre álló asszisztensi kör segítése ezt lehetővé teszi – sok helyen már bevonják az alapul fekvő normatív ítéletigazolásba a kognitív ténybemutatást, és a tények mérlegelése és az ezekkel érvelés bővíti ki a törvényekből vagy az alkotmányból adódó normatív támpontból való érvelést. Ezt már Louis Brandeis, amerikai főbíró elkezdte az 1900-as évek elején („Brandeis-brief”), de mára sok-sok legfelsőbb bírósági bíró vagy alkotmánybíró él ezzel az „eltudományosított” ítéleti stílussal.

De ugyanez elmondható a korábbi normatív esztétikák helyére irodalom- és különböző művészetszociológiai irányzatok elterjedésénél, vagy a tiszta teológiák vallásszociológiával feljavításánál, a gazdaságfilozófiák gazdaságsszociológiára és matematikára építésével modern gazdaságelméletté válásánál, vagy ugyanígy a korábbi normatív pedagógia nagymértékben oktatásszociológiára épülésénél a mai korban. Ez a kognitivitás persze egyáltalán nem szünteti meg ezeknek a szektoroknak a normatív alapú vitáit, hisz valláspolitikák, gazdaságpolitikák, oktatáspolitikák, jogpolitikák, büntetés politikák, kultúrpolitikák stb. csapnak össze izzószemű résztvevőkkel a napi- és hetilapok *feuilleton*-jaiban, a televíziók értelmiségi kerekasztalainál milliós nézőseregek előtt, és most nem is kell beszélni a „médiapolitológusokról” a mostani vitatott területen. Ám ezzel a kognitív feljavulással a pusztá hitvédés mozzanata

csökken, és a realitás tényeinek prezentációjával keveredett normatív állítások racionálisabbá teszik ezeket az ideológia vitákat is. (Ha pedig nem, akkor ezeken kell változtatni, és nem a tudomány kognitív tisztaságát kell támadni!)

Nem „társadalomtudománytalanítani” kell tehát a társadalmelemzéseket és az egyes társadalmi szektorok elemzéseit, hanem a kognitív társadalomtudományok mellett erősebben kibontani a racionálisabb rész-ideológiai (jogpolitikai, valláspolitikai, kultúrpolitikai, büntetéspolitikai stb. stb.) vitákat.

IRODALOM

- Balogh István (2010): Politikai társadalomelmélet. Vázlat a társadalomelméleti paradigmák történeti változásáról. *Politikatudományi Szemle*, 2010/1., 67–93.
- Bódig Máttyás (2004): Jogelmélet és gyakorlati filozófia. Miskolc, Bíbor Kiadó.
- G. Fodor Gábor (2006): Voegelin for Beginners. Útmutató Eric Voegelin politikai filozófiájához. *Kommentár*, 2006/2., 92–103.
- G. Fodor Gábor (2007): Vagy – vagy: Kelsen vagy Voegelin. In: Cs. Kis Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya*. Budapest, Gondolat Kiadó. 601–626.
- Győrfi Tamás (2007): A jog fogalmi rendszere és az indokok dogmatikája. In: Szabó M. (szerk.): *Jogdogmatika és jogelmélet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. 41–55.
- Habermas, Jürgen (1983): *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen (1991): *Erläuterungen zur Diskursethik*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen (1992): *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Jhering, Rudolph (1893): *Der Zweck im Recht. Zweiter Band*. Leipzig, Druck und Verlag von Breitkopf und Härtel. (Dritte durchgesehene Auflage).
- Lánczi András (2007): Válság és politikai filozófia: politikai bölcsélet vagy politikai tudás. *Kommentár*, 2007/4., 3–21.
- Pogonyi Szabolcs (2007): A politikai filozófia hasznáról és káráról. *Phronesis*, 2007/2., 3–13.
- Pokol Béla (2003): Luhmann rendszerelmélete és a Polányi Károllyal korrigált marxi elmélet. *Jogelméleti Szemle*, 2003/4. sz.
- Pokol Béla (2004): Piacosítás és globális uralmi rend. *Politikatudományi Szemle*, 2004/3., 32–55.
- Posner, Richard (1990): *Problems of Jurisprudence*. Harvard University Press.
- Rawls (1997): *Az igazságosság elmélete*. (Ford. Krokovay Zsolt). Budapest, Osiris Kiadó.
- Voegelin Eric (1975): *From Enlightenment to Revolution*. University of Missouri Press. 1975.